

Elşən Mirişli

Gence şəhəri
tarixçi

I Yazı

1918-1920-ci illərdə vahid Azərbaycan ideyasının reallaşma bələdəyi nadir tarixi imkan yaranmışdı. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini elan etmiş, daha sonra Qacar Dövləti (1785-1925) ilə bir konfederasiyada birləşmək cəhdi ilə Arazın o tayındakı Vətən torpaqlarına qovuşmaq meylini bürüzə vermişdi. Digər tərəfdən, 1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə solçu ruhani və molla Şeyx Məhəmməd Xiyabaniyənin başçılığı ilə Qacar Dövlətinə qarşı üsyan başlamış, tezliklə üsyançılar Təbriz və bütün Güney Azərbaycanda yeganə haldə qüvvəyə çevrilmişdilər. Həmin ilin aprelin 27-də ruslar tərəfindən Kuzey Azərbaycanın işğal faktiki olaraq Qacar Dövlətinin hakimiyyəti altında çıxmış Təbrizin birləşməsini qeyri-mümkün etdi.

1918-ci il mayın 28-də elan edilmiş İstiqlal bəyannaməsi ilə Zaqafqaziyanın cənubu və şərqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, həmin Cümhuriyyətin daxili və xarici siyasətinin əsas prinsipləri bildirildi. Bu tarixi sənədin bütün ruhunu təşkil edən istiqaləliyyət prinsipinin təsdiq olunması gələcəkdə qonşu Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazla (xüsusən Dağıstanla) birlikdə Azərbaycan mərkəzli konfederasiya yaratmaq ehtimalını istisna etmirdi.

İstiqlal bəyannaməsinin əsas prinsiplərindən biri də qonşu ölkələrlə qarşılıqlı dostluq münasibətlərinin bərqərar olunması zərurəti təşkil edirdi. Bu prinsip Qacar Dövləti ilə də gələcək dostluq münasibətlərinin yaranmasını tələb edirdi. Bununla belə, Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsinin Qacar Dövlətində olması bu iki ölkə arasında yaradılacaq münasibətlərdə özünü göstərməli idi, ona görə də Qacar Dövləti ilə münasibətlərin tənzimlənməsi xüsusi yanaşma və ehtiyat tələb edirdi.

Həmin əmil-Azərbaycanın parçalanmış vəziyyətdə olması və onun şimalının istiqaləliyyətini elan etməsi çox tezliklə Qacarla ilkin diplomatik kontaktlar zamanı özünü göstərdi. Qacar Dövləti Arazın şimalında "Azərbaycan" adlı dövlətin yaranması və onun gec-tez Güney Azərbaycana təsir edəcəyindən təşvişə düşdüüyü tezliklə özünü bürüzə verdi. 1918-ci ilin iyulunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbulda olan nümayəndə heyəti buradakı digər nümayəndələrlə yanaşı, Qacar konsulluğuna da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında bəyannamə təqdim etmiş, Qacar konsuluna isə bu bəyannaməni geri qaytararaq ona əlavə olunmuş vərəqədə göstərmişdir ki, o, "Azərbaycan" adlı müstəqil dövlət tanımır.

Tehran hökuməti Kuzey Azərbaycan təbəələrinin Təbrizdə öz nümayəndəliklərini yaratmasına və bu mümkün olmadıqda, nümayəndəliyinin fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışdı. Hələ Rusiya İmperiyasının dağılmasından sonrakı ilk aylarda şimallılar Təbrizdə öz komitələrini yaratmış, bu komitə onları mənafeyinə müdafiəsi yolumda bezi işlər görə bilmişdi. Türk qoşunlarının general Andranikin Denstervil qüvvələri ilə birləşməsinə mane olmaq məqsədi ilə təcili Təbrizi tutması ilə həmin komitə Qafqaz İslam Cümhuriyyəti konsulluğuna çevrildi. Konsulluğa əvvəl Teymur bəy Məlik Aslanov, sonra

Yusif Ziya, daha sonra isə Rauf bəy başçılıq edirdi. Osmanlı İmperiyası qoşunlarının Təbrizi tərk etməsi ilə Tehran hökuməti bu konsulluğu bağladı.

Qacar Dövlətində türk əhalisinin qabaqcıl daireləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsini sevinclə qarşıladılar. 1918-ci ilin iyulunda İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Məmməd Əmin Rəsulzadə öz hökumətinin xarici işlər nazirinə yazdı: "Mən burada Qacar Dövlətində yaşayan Azərbaycan türkləri ilə görüşdüm. Onlar mənim köhnə yoldaşlarımdır. Azərbaycanın müstəqilliyinə (istiqlaliyyətinə) onların gizli sevgi bəslədiklərini hiss etdim... Deyirlər ki, biz onları unuduruq.

Qacar Dövləti mətbuatında Azərbaycan Cümhuriyyəti adının düzgün müəyyən edilib-edilməməsi ətrafında geniş müzakirələr baş-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Qacar Dövləti münasibətləri

lanmış, bəzilərini həmin "səhvin" səbəkkannın Osmanlı Dövləti (1299-1922) olduğunu iddia edir, digərləri burada heç bir yanlışlığın olmadığını Qacar Dövləti türklərinin vahid millət olduğunu təsdiq edirdilər.

Qacar rəsmi diplomatik nümayəndələri "Azərbaycan" adına etiraz etməklə yanaşı, Qacar Dövlətinin şimalında müstəqil dövlətlərin, xüsusən müsəlman və türk dövlətinin yaranmasını Qacar Dövlətinin mənafeyinə uyğun hesab edirdilər. Qacar diplomatları Rusiya ilə Qacar Dövləti arasında başqa bir bufer dövlətin, beləliklə özlərinin təhlükəsizliyi üçün əlavə amil meydana çıxmasından məmnun olduqlarını bildirdilər. Bir qədər sonra Qacar rəsmi nümayəndələri Qacar Dövləti və Azərbaycanın vahid dövlət təşkil etməsinin hər iki ölkə üçün məqsədə uyğun olduğunu tezis Sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə səfəri zamanı 1918-ci ilin sonlarında iki gün Bakıda qalmış Qacar nümayəndə heyəti tərəfindən irəli sürülmüşdür. Nümayəndə heyətinin başçısı Qacar Dövləti xarici işlər naziri dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra Azərbaycan üçün qeyri-münasib vəziyyətin yarandığını ("Osmanlı Dövləti ilə ittifaqda olduğunuz üçün Antanta sizə hüsn-rəğbətə yanaşmayacaq"), qonşu gürcü, xüsusən də erməni hökumətlərinin düşmən münasibətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan hökumətinin qonşularla birlikdə konfederasiya təşkil etmək ehtimalına şübhə ilə yanaşdığını göstərib, Qacar Dövləti ilə Azərbaycanın birləşməsinin hər

iki tərəf üçün faydalı olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Lakin Azərbaycanın bezi nüfuzlu siyasi xadimləri (xüsusən Əhməd bəy Ağaoğlu) bu təklifi etirazla qarşılamış, onu Qacar diplomatiasının hiyləsi kimi dəyərləndirmişdir.

Qacar Dövləti xarici işlər naziri eyni məsələni 1919-cu ilin yanvarında İstanbulda olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin geniş səlahiyyətli yeni nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşov qarşısında da qaldırılmışdır. O, Qacar Dövləti ilə Azərbaycanın birləşmək perspektivi məsələsi barədə Əlimərdan bəy qeyri-rəsmi görüşündə demişdi: "Bununla mən demək istəmirəm ki, Siz Tehrandan asılı vəziyyətə düşsəniz, Sizin Azərbaycan, əlbəttə daxili muxtariyyətini saxlayacaq. Xarici siyasət sahəsinə gəldikdə isə, o xüsusi rəsmi sənədlə müəyyən olacaq. Əlbəttə, bütün bunlar konqresdə (Paris Sülh Konfransında) rəsmi şəkildə alacaq". Qacar Dövlətinin xarici işlər nazirinin təklifi Əlimərdan bəy

mine yaxın könüllü toplanmış, Şərur-Dərələgöz mahalındakı Zeyvə kəndi yaxınlığındakı döyüşdə könüllülər erməniləri darmadağın edərək, onları İrəvan mahalındakı Yayıcı kəndinə qədər təqib etmişdilər.

1919-cu il iyulun 16-da Azərbaycan Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası Qacar Dövləti hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyin təsis olunması haqqında qərar qəbul etdi. 4 oktyabr qərar ilə hökumət nümayəndəliyinin ştatını təsdiq etdi. Tehrandakı nümayəndəliyin başçısı Adil xan Ziyadxanov təyin edildi. Adil xan Gəncanın Qacar boyuna mənsub xanı Cavad xanın və Qacar vəliəhd-şahzadəsi Abbas Mirzənin soyundan gələn Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, alimi və diplomatı idi. Çar Rusiyasının keçmiş səfiri, sonra isə general Denikinin rəsmi nümayəndəsi olmuş Nikolay Sevastyanoviç Elter Azərbaycan nümayəndəsinin Qacar Dövlətinə gəlməsinə hər vasitə ilə mane oldu. Lakin rus səfirinin hər sözlünün Qacarlann hökuməti üçün

konfransında da davam edirdi. 1919-cu ilin oktyabrında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşovla Qacar Dövləti xarici işlər naziri Əliqulu Müşavirəlməmalik Ənsari ilə görüşləri adətən anlaşılmaqlıq şəraitində keçirdi. Sovet Rusiyasının Qacarla qeyri-bərabər müqavilələri ləğv etməsindən istifadə edərək, Qacar Dövləti 1919-cu ilin əvvəllərində Paris konfransında böyük iddialı rəsmi memorandum vermişdi. Qacarlardan bu memorandumda Bakı, Dərbənd, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və İrəvanı tələb edir, öz tələbini buranın "müsəlman əhalisinin Qacarla eyni mənşəli və eyni irqdən" olması ilə əsaslandırır. Naxçıvan hadisələrinin əhəmiyyəti də şişirdilərək memorandumdakı tələbləri əsaslandırmaq üçün istifadə edildi; "Bundan başqa bu əyalətlərin əhalisinin müəyyən qismi bu yaxınlarda erməni və rus soyqırımından onları müdafiə etməsi üçün Tehran hökumətinə müraciət etmiş və Qacar Dövlətinə qayıtmaq arzusunun bildirmişdir". Birinci Dünya savaşında heç bir rolu olmayan Qacar Dövlətinin fantastik torpaq iddiaları ciddi qarşılanmamış, 1919-cu il 9 avqust tarixli ingilis-Qacar müqaviləsinin imzalanmasından sonra Qacar nümayəndələri konfransın işinə yaxın buraxılmadılar. Bu müqaviləyə görə Qacar ordusunun yenedən qurulması və yollar çəkilişinə sərf ediləcək borc müqabilində böyük hüquqlara malik İngiltərə müstəqillik ümumi razılığa əsasən Qacar Dövləti idarələrində yerləşdirilməli idi.

Sentyabr ayında yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzənin nümayəndə heyətinin başçısı sifəti ilə Avropaya gəlməsindən sonra Qacar Dövlətinin Azərbaycan istiqaləliyyətinə münasibəti tam dəyişdi, bu əsasda Qacar-Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin görüşlərində iki ölkə arasında ittifaq yaranması haqqında sənəd qəbul edildi. Noyabr ayının 1-də Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən təqdim edilən bu sənəd aşağıdakı bəndlərdən ibarət idi:

1. Qafqaz Azərbaycanı Rusiyada hər hansı forma və şəkildə hakimiyyət və quruluşun yaranmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan nümayəndə heyətinin Sülh konfransına təqdim etdiyi tələb və xəritələrdə göstərilmiş torpaqları ilə Rusiyadan bərdəlik və qəti surətdə ayrılır.

2. 1918-ci il mayın 28-dən etibarən Qafqaz Azərbaycanının göstərilən hududlarında mövcud olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı Bakı şəhəri, ümumi seçki hüququ əsasında Azərbaycan hökuməti tərəfindən çağırılan Azərbaycan Məclisinin təsdiqindən sonrakı qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən seçkilil Nazirlər Şurası sədri və Parlamentin olmaqla müstəqil, suveren, demokratik Cümhuriyyət kimi tanınır.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qonşu Qacar Dövləti ilə siyasi-iqtisadi əlaqə yaradır, bu əlaqənin əsasları və formaları, eləcə də yolların iki dövlətin Parlamentlərinin təsdiqi ilə Qacar və Azərbaycan hökumətləri tərəfindən qarşılıqlı razılığa əsasən işlənib hazırlanır və müəyyən edilir. Özü də Qacar və Azərbaycan hökumətlərinin xarici işlər sahəsindəki fəaliyyətlərinin birləşdirilməsi arzu olunur.

4.1 və II bəndlərdə yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olması, Azərbaycanın Cümhuriyyəti istiqaləlinin tanınması, onun müstəqilliyi və bütövlüyünə hər hansı qasdin xəbərsizləşdirilməsi işində Azərbaycan Cümhuriyyəti Qacar Dövlətinin göstərdiyi kömək təmsiləndəninə onun siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafına və hərbi qüvvələrinə və İngiltərənin həqiqi köməyinə möhtacdır.

(ardı var)